

ТЕМАТА ЗА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ В НАЙ-НОВАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Младен Влашки
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE TOPIC OF STATE SECURITY IN RECENT BULGARIAN LITERATURE

Mladen Vlashki
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The exposition describes the theme of the activities of State Security and observes its literary concretization in novels by Atanas Lipchev, Veselin Braney, Iliya Troyanov, Germinal Chivikov and other contemporary Bulgarian authors. The emphasis is placed on existential, agonal, intrastructural, and parodic concretizations. The observations on the theme and its literary concretizations establish its broad plot, genre and aesthetic potential and raise new questions about the development of the latest Bulgarian literature.

Key words: theme, motive, State security, contemporary Bulgarian novel

След обществено-политическите промени в Европа от началото на 90-те години на ХХ век най-вече в страните от бившия Източен блок, се разгърна една нова тема за дискусии и изследвания – темата за дейността на тайните служби в социалистическата държава. В зависимост от реакциите спрямо нея в различните общества се оформиха и различни изследователски и литературни подходи. В България темата остана за продължителен период от време в подчинението на дилемата да добият ли архивите на тайната полиция ясна публичност, или да продължат да бъдат „таен фонд“, прикриван зад различни явни или скрити мотиви като защита на националната сигурност, като източник на власт, с която може да бъде манипулирано цялото общество или отделни негови по-активни представители, като „ненужно познание“ и т.н. Без да ни интересуват политическите, икономическите и обществените последици от

тази ситуация за цялостното развитие на прехода в България, за целите на това изложение е необходимо да се отбележи, че за публичното възприятие по темата решаваща роля имаха предимно сензационни журналистически текстове, които успяха да настроят част от българите в негативно отношение към нея и определено забавиха литературното ѝ развитие¹, въпреки че отделни нейни аспекти присъстваха във „вулгарните романи“ на Христо Калчев или в тъй наречените „романи за прехода“².

Като литературен материал темата за Държавна сигурност има за ядро класическия мотив за тайната власт. Той обаче е конкретизиран като част от механизма на политическата власт в НР България³. Независимо че институционално Държавна сигурност е най-често включвана в структурите на Министерството на вътрешните работи и на Министерството на отбраната, регламентът за нейната дейност се задава от ЦК на БКП, а анализите и отчетите ѝ са предназначени предимно за Политбюро на ЦК на БКП (понякога те са в един-единствен екземпляр за Тодор Живков, вж. Сборник № 8: 121). В годините между 1944-та и 1989-а политическата власт в социалистическата държава се отличава със структура, в която се съчетават непроменливи вътрешни параметри и динамични външни проявления – макар и силно централизирана в ръцете на група хора от ЦК на БКП, политическата власт притежава „мрежов характер“ (Знеполски 2016, т. 1: 209), който се характеризира с постоянно

¹ В годините на прехода българската литература се нуждаеше от дистанция във времето, за да заработи по темата за репресивната роля на ДС в социалистическото общество, най-вече поради необходимата смяна на поколения писатели, също така и на поколения журналисти и историци. Във всяка от тези групи е имало отделни деятели, които са били активни в работата си по темата, но критическата маса, която потиска разгръщането ѝ (понеже е обвързана с дейността на ДС до 1990 г.), е била значително по-голяма. Литературното „проговаряне“ започва около и след 2005 г.

² В тях обичайно става дума за офицери от МВР, които под опеката на някой генерал трансформират ресурсите на Държавна сигурност по мафиотски път в икономическа мощ, която от своя страна се намесва в политическите процеси. Емблематични в това отношение са романът „Разруха“ (2003) на Владимир Зарев и „Крадци“ (2008) на Атанас Липчев, а обвързаността на този тип сюжети с реалното историческо време онагледява издаденият в поредицата „Свидетели на времето“ на ИК „Световит“ роман от четири части „Чудовището ДС“ (2008) на Владо Даверов. Интересът на настоящото изложение е към обработването на тематиката, която се отнася към паметта за социалистическия период от развитието на българското общество, а не към метастазите на Държавна сигурност по времето на прехода.

³ В предишна публикация (Влашки 2020) съм разглеждал тази проблематика с оглед на дейността на ДС на литературното поле в НРБ. Тук ще сумирам единствено историческите характеристики, които конкретизират ядрения мотив на темата.

променяне на държавните властови инструменти и на овластените персони, които вземат публични решения: през 3 до 5 години се видоизменят държавните структури като министерства, комитети, обединения и др. и ръководещите ги органи. Зад тази видима динамика е прикрит един механизъм, който не се променя никога: всички властови решения се вземат от ЦК на БКП (много често след допитване до ръководството на КПСС), те биват подготвяни от Идеологическия отдел на ЦК – той събира информация, обработва я и предлага решения; основните инструменти за добиването на информация и провеждане на решенията са два – партийните бюра и Държавна сигурност (тя има и права за провеждане на своя изпълнителна воля чрез тъй нареченото „профилактиране“ – сплашване, ограничаване на права, подвеждане под следствие, а в по-ранни периоди – и вдвояване в трудововъзпитателни лагери).

В този контекст дейността на Държавна сигурност може да се разглежда като мотив, който поражда интерес, защото притежава публично невидимо съдържание, и провокира широко хоризонтална мотивна верига (от отношенията ѝ с политическата власт, през действията ѝ в различни полета⁴ – на икономиката, на образованието, на изкуствата, на медиите, на правораздаването, на вероизповеданията, на отбраната и т.н.⁵, до санкционирането на отделния човек – да го наблюдава, да го разработва, да го вербува, да го профилактира, да го предаде на предварително решен съдебен процес и в този смисъл да предопределя биографията и съдбата му⁶. Тази структурна характеристика на мотива поз-

⁴ Във всяко едно образуване на полето има щатен служител на ДС, който в близко сътрудничество със съответния партийен секретар може да влияе на всички вътрешни решения. В допълнение той има свой агентурен апарат, който може в оперативен порядък да насочва, спира, задвижва всеки един процес – производствен, оценъчен, контролен и т.н.

⁵ След 2009 г. Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия започна издаването на документални сборници с материали от архива на МВР и ДС за дейността на службите на различните полета. Досега са публикувани 59 сборника. Макар и не в пълнота, те дават документален достъп до дейността на ДС и са най-богатият източник по темата, която ни занимава в това изложение. Където се налага, сборниците цитирам като „Сборник №“.

⁶ Убедителни доказателства за това, макар и само в пространството на едно поле, дава изследването на Ивайло Знеполски „Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. Истории с философи и историци“ (Знеполски 2016). От него става например безпоощадно ясно, че официалното признание и свързаният с него символен капитал във всеки един момент принадлежат на властта (при изпадане в немилост актьорът на полето губи не само символния си капитал, а по-

волява разгръщането му като тематика във всички жанрови посоки – от такива с драматично или трагедийно измерение, през криминално-детективски, та до комедийни (например поради недоразумения, произтичащи от тайнствеността на субординацията в действията). Поради липсата на ясно изградена обществена оценъчна перспектива спрямо дейността на ДС⁷ (постигната например чрез научноизследователски, образователни и публично-дискуссионни формати) пред изкуствата – най-вече литературата и киното, се открива широко поле за работа по темата.

Към края на 90-те години на ХХ век отделни изследователски и издателски проекти натрупват публичен документален материал по темата. Акцентите в него са поставени върху социалистическите концлагери (напр. Огойски 1995, Христов 1999, Бочев 2003), профилактирането на българските писатели от ДС (Трифенова 2004), емблематичната по темата фигура на писателя Георги Марков (Христов 2005) и убийството на поета и журналист Георги Заркин (Заркин 2000), както и прочити на отделни персонални досиета в архива на ДС (Табаков 2008 или Баталов 2005). Прави впечатление, че липсват проучвания в аспекта за обвързаността на дейността на Държавна сигурност с идеологията и политиката, налагана от ЦК на БКП. Изключение прави изследването на Момчил Методиев „Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава“ (Сиела, 2012). Това отсъствие обаче е характерно за литературните конкретизации по темата и до днес.

Първото „художествено проговаряне“ в пълнота по тематиката за Държавна сигурност е романът на Атанас Липчев „Тихият бял Дунав“ (2005). Неговият сюжет се строи върху събития от 1956 докъм 1963 г. и от един епилог в 1992 г. Трите основни пространства, в които се разгръща сюжетът, са лагерите в Белене и Ловеч, битовият свят на Омуртаг и Варна и столицата София с нейните „коридори на властта“ и подземия на ДС. Процесът на човешкото унищожаване е показан чрез съдбите на трима централни герои: бившия народен представител и журналист Ге-

някога разсъдъка си (Знеполски 2016 т. 2: 22 – 46), свободата, а и живота си (случаят с Георги Заркин е показателен за това, вж. <https://desebg.com/intervu/1116-2013-03-03-16-57-22>).

⁷ Дори могат да се наблюдават явления, в които автори, принадлежали към Държавна сигурност, като Бончо Асенов, създават образ на институцията като добрамерена към хората и като притегателна сила за сътрудници, които търсят помощта ѝ за преодоляване на несправедливости и други, например кариерни проблеми: Асенов 1999.

орги Дюлгеров – Патриарха, и неговото семейство; историята на д-р Кулов, който отказва да бъде вербуван от ДС, и историята на неговата сестра Велика – фанатичен партиен член. През разказа за „вечния лагерист“ Патриарха са описани нечовешките събития в затворите, лагерите и ТВО-тата на социализма. Сюжетната траектория на д-р Кулов тръгва от опитите да бъде вербуван от ДС, през осъждането му за държавна измяна заради изказвания около унгарските събития от 1956 г. и попадането в лагера „Белене“ до принудата да напусне родината си като емигрант. Разказът за живота на сестрата на Кулов се движи из други измерения на света на насилието: тя е фанатичната партийка, която от служител в ЦК „деградира“ (по волята на комунистическата върхушка и с помощта на ДС) до никому ненужен субект и естествено завършва живота си с полет от балкона на един бивш член на ЦК. Повествованието ангажира читателя ту с обективното излагане на историческия контекст, ту с ироничните забележки на разказвача, ангажира го и чрез промяната на перспективата на разказа и нейното приближаване до тази на отделните герои. Въпреки богатата на похвати сюжетостроителна конструкция, която подсигурава епическата широта на изображението, в целия романов свят доминират два епохални сюжета – за зверското физическо унищожаване в лагерите и за перфидното насаждане на страх и унищожаване на човешкото достойнство чрез системата на Държавна сигурност. Първият, който се опира на документални свидетелства за „прочистване на нацията от деградирани елементи“, притежава измеренията на трагедия – потресаващ е за читателското възприятие, като описва човешки страдания, които са следствие от неподчинението на комунистическата идеология и от отстояването на идеите за свобода и личен избор. Вторият, като по-близък до ежедневните човешки практики, има драматични измерения. Неговото внушение е свързано с опасностите на привидното, защото в художествената му конкретизация човешкото безсилие е смесено с илюзията, че си свободен и имаш права. Основното внушение на Атанас-Липчевия разказ разкрива насилието на една диктатура, за която ценности като човешкия живот, частната собственост, семейството на ближния, родовите традиции не съществуват; разкрива и нечовешкия образ на онези, които ѝ служат; разкрива как бива унищожаван духът, който прави човешкото същество най-висшето божие творение. Посланията на автора стигат до читателите чрез един психологически убедителен разказ в традициите на класическия реалистичен роман – съдбите на героите са показателни за цели поколения българи и най-вече за онези, преживели унижаването и унищожаването на нацията в годините след 1944-та. Темата за насилието на комунисти-

ческият режим, осъществявано чрез дейността на ДС, е разработена в този роман като „изговаряне“ на една колективна травма за онази част от населението на България, която е била определена от властта като „бивши хора“⁸. Тъкмо тази травма и страховете, свързани с нея, са една от причините за късното „проговаряне“ по темата. В този смисъл заслугата на Атанас Липчев като първопроходец е прагово историческа.

Втората във времето изключително важна за литературно-художествената конкретизация на темата книга е „Следеният човек“ (2007) на Веселин Бранев. Докато при Липчев фигурата на Патриарха внушава известен тип героична неотстъпчивост пред страданията, Бранев използва като отправна точка за своя писателски труд, жанрово определен в подзаглавието като „Спомени, предизвикани от документи“, тъкмо негероичната перспектива. Неговият авторски подход е друг. Първо той прочита архивите, събрани в собственото му досие в Държавна сигурност, премисля цялостния механизъм на действия на политическата полиция, приложен върху неговата личност, премисля духовните последствия от прилагането на механизма първо за себе си, а след това и в контекста на други характери и социални обстоятелства, за да направи разказ, в който собствените му спомени няма да притежават субективен акцент, а ще послужат като пример за съдбата на няколко поколения унищожавани в страх интелекти. По този начин Веселин Бранев създава един разказ за унищожаването в екзистенциално отношение на уменията да си свободен, независимо дали това става по пътя на страха – да бъдеш притиснат от Държавна сигурност чрез страх за живота (твоя и на близките ти), или по пътя на компромиса – онзи, в който не можеш да поемеш лична отговорност за вътрешна емиграция и изолация и се изкушаваш от оправданието, че „без сътрудничество на ДС в онези години не бе възможен никакъв социален успех“.

Този разказ има следния сюжет – едно младо момче бива заведено като сътрудник на ДС в края на 40-те години против волята му, то прави всичко възможно, за да отпадне от полезрението на службите и успява. Когато в края на петдесетте години КГБ прави опит да го вербува в ГДР, младото момче – вече студент, преминава във френската зона на Западен Берлин, т.е. според българските служби той става родоотстъпник; съответно с помощта на ЩАЗИ е доведен в родната и до юли 1974 г. е постоянен обект на разработки, следене, притискане. У него се развива усещането за екзистенцията на „следен чо-

⁸ Относно термина и историческия контекст виж изследването на Вили Лилков и Христо Христов „Бивши хора по класификацията на Държавна сигурност: как БКП ликвидира елита на България“ (Сиела, 2017).

век“. 25 години по-късно зрелият вече мъж чете документите от своето досие и в размислите и логическите си припомнания вижда лицата и деянията на следилите го хора.

Усетът за екзистенцията на „следения човек“ добива вече измеренията на реалност. Реалност, която е превърнала младия свободолюбив човек в похабен човек. Похабен въпреки успехите, които е отвоювал като вътрешен емигрант в една социалистическа държава. Похабен, защото му е отнета свободата. Похабен, но незагубил себеуважението и морала си човек, незагубил и възможността да мисли от позицията на неомърсен и неомерзен човек.

За да стане ясно следващото твърдение, е необходимо да направим малко отклонение. Веселин Бранев е един от най-задълбочените читатели на „Записки по българските въстания 1870 – 1876. Разказ на очевидец“ на Захарий Стоянов. През 1976 г. той заедно с брат си Георги Бранев и режисьора Борислав Шаралиев пише сценарий за сериала „Записки по българските въстания“. Тринайсетте серии, излъчвани в годините 1976-а, 1978-а и 1980-а, извеждаха на преден план внушението за устремения към свободата човек. През прочита на Захарий Стоянов Веселин Бранев като сценарист и режисьор по художествен път даде публичност на една обобщена, макар и исторически конкретизирана представа за „свободния човек“. Двадесет и пет години по-късно, но сега през прочита на досието си в ДС същият творец съумява да формулира обобщената представа за „следения човек“. Убедителността в тона на неговия разказ се изравнява до този на Захарий-Стояновите „Записки“, а безстрастните изводи за дейността на българската Държавна сигурност се превръщат в историческо обвинение.

Така през личната съдба на един реален, при това публичен човек читателят познава пагубната роля на политическата полиция и на нейния наставник – Българската комунистическа партия, за поколения българи, които са вплеели в ценностната си система защитните механизми на „следения“, а не стремежите на свободния човек. Читателят познава и стигащите до гротескова абсурдност практики на едно по-скоро извратено разбиране за сигурност на държавата, изразходило огромен национален ресурс – както духовен, така и материален. И това познание за убитото чувство за свобода у българина и за обърнатия наопаки ценностен модел на издребняло съществуване (тарикатлъка като „успешна“ житейска стратегия) определя книгата на Бранев като литературна творба, която разкрива екзистенциалните измерения на темата.

Естествена характеристика на изследваната в настоящото изложение тематика е и съпротивата срещу властта, която подчинява, която

унищожават изконни човешки ценности. Агоналните измерения на темата пресъздава романът на Илия Троянов „Власт и съпротива“ (2015 на немски, 2016 на български език). Неговата сюжетна ос проследява дългогодишната „битка“ между анархиста Константин и служителя от ДС Методи Попов. Изходната точка на сюжета е липсата на справедливост в днешното българско общество, най-вече в оценката за близкото минало от втората половина на ХХ век. Повествованието представя два днешни свята, които са резултат от минали събития – на изтласкания в периферията на обществото защитник на свободната воля и на самодоволния ползвател на властта, постигнал тази позиция чрез предателства, подчинение и насилие. Връщането към миналото става чрез спомени и припомняния, провокирани от отделни детайли в архивни документи, които са монтирани вътре в повествованието. Цялостното контекстуализиране се осъществява и чрез „проговаряне“ на възлови исторически години. Чрез определено модерните романови похвати – съчетаване на субективните спомени в потоците на съзнанието с монтираните в повествованието документи и с историческата фактология, авторът постига епическо разгръщане на ядрения тематичен конфликт между деспотичната власт и съпротивата на свободната воля спрямо нея. Ключ към подобна интерпретация носи посвещението в началото на романа – „На Абдулрахман паша“, което активира литературните връзки с „Книга за българския народ“ на Стоян Михайловски и с нейните сатирични послания за това как се управлява един народ чрез невежество, чрез унищожаване на гражданствеността и инакомислието, чрез приемането на злото като естествено ежедневие. Структурираната по този начин художествена конкретизация на темата за дейността на ДС във „Власт и съпротива“ позволява разгръщането на морално-философския тематичен потенциал – проблематизиране на доносничеството, на отмъщението, на прошката, на обществената справедливост и т.н.

В книгите на Веселин Бранев и Илия Троянов литературният образ на Държавна сигурност се самоизгражда в известна степен чрез езика на нейните документи. Този подход превръща в доминантен инструмент за своите обработки на темата Жерминал Чивиков. През 2008 г. той издава книгата „Наблюдение и разработка. Художествената проза на Държавна сигурност“, в която публикува части от своето досие. Смесовата рамка на публикацията е експлицирана в главата „Разказаният разказвач“. Доколкото архивният материал изгражда чрез своите текстове (като жанрове, като език, като стилистика) образа на Жерминал Панайотов Чивиков, който не съвпада с представата на реалния човек и читател на тези текстове Жерминал Чивиков за себе си, се

оформя перспективата за фикционалния характер на текстовия образ на наблюдаваното и разработвано лице. Още повече че в жанра „донос“, който е основен архивен елемент и озвучава различните гледни точки в разказания свят, по-често преобладава измислицата, а не обективното излагане на фактология. Доказателство за тази филологически аналитична гледна точка към темата е вече романът „Конспиратори“, който Чивиков издава през 2010 г. В „Жанрово уточнение“ авторът споделя: „В две папки от 1973 – 1974 година, архивирани под кодовото название „Конспиратори“, Държавна сигурност с гласовете на свои кадрови служители и съгледвачи разказва един почти завършен литературен сюжет. Две характерни особености издаваха литературния характер на въпросната разработка... Второ, документите по разработката всъщност не бяха документи в обичайния смисъл на думата, защото конспирацията, чието разкриване и обезвреждане те уж документираха, бе съчинена от самата Държавна сигурност – сиреч това, което в литературата наричаме „фикция“ (Чивиков 2010: 7). И тъй като сюжетът на този роман представлява една зловеща в своята абсурдност „игра на шах“, в която играчите са служителите на ДС, фигурите на полето са живи хора, а елиминирането на някои фигури става включително чрез летален изход, повествованието на Чивиков, което е изградено като монтаж от архивни текстове и аукториален коментар, демонстрира – от една страна – сюжетостроителния потенциал на архива по темата, а от друга – демаскира фалшивите мотиви за прикриването му като част от опазването на националната сигурност.

За потенциала на архива по темата показателни са и два други романа. Докато във „Фаустино“ (2010) на Недялко Славов е разгърнат пародийно-сатиричният поглед към доносничеството, „Цинкограф“ (2010) на Владислав Тодоров представлява тотална пародия на дейността на Държавна сигурност. Разказът проследява как един дезактивиран доброволен сътрудник на ДС на име Батко Стаменов създава свой частен отдел на ДС, за да продължи жизненоважната за съществуването си конспиративна дейност. Самата дейност на ДС е метафорично обобщена до „вирус в системата“, който заразява не само човешкото ежедневие, а и историята на нацията.

От наблюдаваните по-горе литературни конкретизации на темата за дейността на Държавна сигурност могат да се направят няколко обобщения, които задават по-нататъшни перспективи за изследвания. В литературноисторическа перспектива се очертава един период откъм 2005 докъм 2010 година, в който днешната българска литература интензивно „проговаря“ по темата, след което този интензитет спада. От жан-

рова гледна точка разработките по темата задават множество въпроси към взаимоотношаността на фикционалното и документалното начало в българската романистика от новия век и показват разнообразния жанров потенциал на темата. От съдържателна гледна точка прави впечатление акцентиранието върху някои от тематичните мотиви (примерно насилиято на ДС в концлагерите – тази линия и днес продължава с романите на Димитър Шумналиев „Компарсита“ (2019), на Добромир Байчев „Глиненият цар“ (2020), на Васил Ю. Даскалов „Лагер на смъртта“ (2019 – 2020) и липсата на други (примерно обвързаностите на ЦК на БКП с последствията от дейността на ДС). Но безспорен е изводът, че въпреки публичното потискане на темата съвременната българска литература е създала добри образци по нея, които поддържат съпротивата срещу все още широко практикувани в България схващания за власт и политика, каквито ги е видял в края на XIX век в своята „Книга за българския народ“ Стоян Михайловски.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенов 1994:** Асенов, Б. *От Шесто за Шесто*. [Asenov, B. *Ot Shesto za Shesto*.] София: изд. авт., 1994.
- Баталов 2005:** Баталов, Д. *Строго открито, ДС – агентура, досиета, жертви*. [Batalov, D. *Strogo otkrito, DS – agentura, dosieta, zhertvi*.] София: Български писател, 2005.
- Бочев 2003:** Бочев, Ст. *Белене. Сказание за концлагерна България*. [Bochev, St. *Belene. Skazanie za kontslagerna Balgaria*.] София: Фондация „Комунитас“, 2003.
- Влашки 2020:** Влашки, Мл. *Държавна сигурност и българското литературно поле*. [Vlashki, Ml. *Darzhavna sigurnost i balgarskoto literaturno pole*.] // *Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“ – България, Научни трудове*, том 58, кн. 1, СБ. Б, 2020 – Филология, 35 – 45.
- Заркин 2000:** Заркин, Л. *Вулкан*. [Zarkin, L. *Vulkan*.] София: Лъки 62, 2000.
- Знеполски 2016:** Знеполски, Ив. *Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. Истории с философи и историци*. [Znepolski, Iv. *Kak se promenyat neshtata. Ot intsidenti do golyamoto sabitie. Istorii s filosofi i istoritsi*.] Т. 1 и т. 2. София: Институт за изследване на близкото минало & Сиела, 2016.

- Огойски 1995:** Огойски, П. *Записки по българските страдания*. [Ogoyski, P. Zapiski po balgarskite stradania.] София: Феномен, 1995.
- Сборник № 8:** Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. Поредица „Из архивите на ДС“ *Празжката пролет и Държавна сигурност* (2013) [Sbornik № 8 Prazhkata prolet i Darzhavna sigurnost (2013)].
- Табакков 2008:** Табаков, Ст. *Забрана за четене*. [Tabakov, St. Zabrana za chetene.] Т. 1, София: Работилница за книжнина Васил Станислав, 2008 (т. 2, 2010).
- Трифонова 2004:** Трифонова, Цв. *Писатели и досиета*. [Trifonova, Tsv. Pisатели i dosieta.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Христов 1999:** Христов, Хр. *Секретното дело за лагерите*. [Hristov, Hr. Sekretnoto delo za lagerite.] София: Иван Вазов, 1999.
- Христов 2005:** Христов, Хр. *Убийте скитник*. [Hristov, Hr. Ubiyte skitnik.] София: Сіела, 2005.
- Чивиков 2010:** Чивиков, Ж. *Конспиратори*. [Chivikov, Zh. Konspiratori.] София: Фама, 2010.